

Олександра Степанівна КИРИЧУК

ORCID: 0000-0002-5013-5371

Дослідження історії християнської Церкви в X–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника “Історія релігій в Україні” (2010–2020)

Узагальнено проблематику досліджень історичного розвитку християнства на українських теренах протягом X–XVII ст., яка висвітлювалася на сторінках Наукового щорічника “Історія релігій в Україні”. Визначено ступінь зацікавлення науковців до вивчення процесів християнізації українських земель.

Виділено публікації, присвячені церковній злуці українських ієрархів з Апостольським престолом 1596 р. Звернено увагу, що серед істориків немає одностайної думки щодо позитивних чи негативних наслідків унії для подальшого розвитку Української церкви.

Охарактеризовано статті, в яких розкриваються причини розриву між патріархами Східних церков з Московською митрополією та відновлення цих контактів з 1589 р. Підсумовано результати студій ролі православних церковних братств у суспільному житті XVI–XVII ст.

Ключові слова: публікації, статті, дослідження, Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”, ранне християнство, унія, православ’я, католицизм

Oleksandra Kyrychuk

Scientific Yearbook “History of Religions in Ukraine” as a platform for studying the historical development of Christianity in Ukraine in the 10th–17th centuries (2010–2020)

The problems of research of the historical development of Christianity in Ukraine during the 10th–17th centuries, which were covered on the pages of the Scientific Yearbook “History of Religions in Ukraine”, are studied and generalized. The degree of interest of scientists in studying the processes of Christianization of Ukrainian lands is determined. It is noted that historians of early Christianity tried to move away from the authority of famous Soviet scholars of the 20th century and to offer their own vision of the problems of forming a Christian cult in Kyivan Rus and the Galicia-Volhynia state, focusing on the inherent Ukrainian features associated with their own traditions.

There are highlighted publications devoted to the study of the complex political game of European rulers and church hierarchs around the union projects of the 15th–17th centuries in which the Ukrainian Church was involved: at the Council of Constance in 1418, the Council of Florence in 1439, the Councils of Novgorod in 1588 and 1596, the Council of Lviv in 1591 and the Council of Brest in 1596.

It is noted that among the authors of publications in the collection “History of Religions in Ukraine” there is no unanimous opinion about the positive or negative consequences of the Brest Union for the further historical development of the Ukrainian church. The peculiarities of research on the history of the union Lviv-Halych-Kamyanyets eparchy of the 18th century are pointed out.

The publications in which the reasons for the rupture of communication between the patriarchs of the Eastern Churches with the Moscow Metropolitanate and the resumption of this communication

from 1589 are analyzed. Articles are identified and researched in which the connection between Orthodoxy and the basics of the military-knightly code of the Cossacks is studied. Investigations devoted to the study of the role of Orthodox church brotherhoods in the social life of the 16th–17th centuries are generalized.

Keywords: publications, articles, research, Scientific Yearbook “History of Religions in Ukraine”, Early Christianity, Union, Orthodoxy, Catholicism

Постановка проблеми. 1991 року, з метою розширення науково-дослідної роботи з питань історії релігії та сакрального мистецтва, забезпечення належних умов для вивчення релігійного руху в Україні та його впливу на духовний розвиток українського народу, тодішнім директором Львівського музею історії релігії Володимиром Гаюком засновано Науковий щорічник “Історія релігій в Україні” [33]. Велика заслуга в тому, що цей видавничий проєкт став успішною платформою для консолідації релігієзнавців, належить д. і. н., проф. Ярославові Дашкевичу та засл. діячу науки і техніки, д. філос. н., проф. Анатолієві Колодному, які активно підтримали таку ініціативу. Всебічне сприяння її реалізації інституціями НАН України, у яких працювали ці відомі вчені (Я. Дашкевич – керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, А. Колодний – завідувач Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди), й визначило співзасновників видання. У 2010 р. науковий щорічник отримав державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України (№ 17299-6069Р, серія КВ)¹, а 28 грудня 2017 р., згідно з наказом Міністерства освіти і науки України № 1714, його включено до переліку фахових видань з історичних спеціальностей².

¹ У 2010–2015 рр.: Історія релігій в Україні: наук. щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії (далі – ЛМІР). Львів: вид. від. ЛМІР “Логос”. 2010. Вип. 20. Кн. I. 936 с.; Кн. II. 782 с.

2011. Вип. 21. Кн. I. 782 с.; Кн. II. 666 с.

2012. Вип. 22. Кн. I. 782 с.; Кн. II. 662 с.

2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. 834 с.; Кн. II. 652 с.

2014. Вип. 24. Кн. I. 808 с.; Кн. II. 642 с.

2015. Вип. 25. Кн. I. 656 с.; Кн. II. 540 с.

У 2016 р.: Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам’яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010) / за заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія ЛМІР, вид. від. “Логос”, 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. 734 с. Ч. 2 і 3: Філософія, соціологія, політологія релігії. Сакральні пам’ятки. 686 с.

² У 2017 р.: Науковий щорічник “Історія релігій в Україні” / за заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (далі – ІУАД НАН України); Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (далі – ІФ НАН України); КЗ ЛОР “Львівський музей історії релігії” (далі – ЛМІР). Львів: вид. від. ЛМІР “Логос”, 2017. Вип. 27. Ч. 1. 716 с.; Ч. 2. 540 с.

У 2018 р.: Історія релігій в Україні: наук. щорічник / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук; ЛМІР; ІУАД НАН України; ІФ НАН України. Львів: вид. від. ЛМІР “Логос”, 2018. Вип. 28. Ч. I. 608 с.; Ч. II. 630 с.

Сьогодні в цьому збірнику наукових праць публікують результати своїх студій дослідники з усіх регіонів України, а також з Польщі, Білорусі, Литви, Словаччини та інших країн. Хоча тематика збірника охоплює широке коло питань конфесійного розвитку з найдавнішого періоду і до сучасності, особливо важливе значення мають статті, у яких висвітлюються різні аспекти історії християнства на українських землях протягом X–XVII ст.

Стан дослідження проблеми. Попри актуальність публікацій Наукового щорічника “Історія релігій в Україні”, зокрема тих, що розглядають запровадження й утвердження християнства в Київській Русі кінця X–XI ст., його еволюцію впродовж XIII–XV ст., конфесійні трансформації XV ст. та міжконфесійні протистояння в XVII–XVIII ст., згадане наукове видання досі не стало об'єктом наукового узагальнення. Виняток складають деякі публікації Ю. Волошин, А. Киридон, Л. Филипович. У даній статті вперше зроблено спробу комплексного аналізу означених здобутків згаданого наукового видання.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити проблематику досліджень розвитку християнства на українських теренах протягом X–XVII ст., представлених на сторінках Наукового щорічника “Історія релігій в Україні”.

Чимало статей історичної тематики засвідчують тенденцію до посилення зацікавлення науковців витоками українського християнства. Авторами збірника здійснена спроба історичної реконструкції християнізації Придністров'я (Д. Гордієнко [13]). Наведено певні аргументи на користь гіпотези про існування ранньохристиянських печерних монастирів ще до офіційного запровадження християнства в Давньоруській державі 988 р. та підсумовано основні наукові здобутки у вивченні скельного монастиря в літописній Бакоті XI–XIV ст. (О. Киричук [21]). Обґрунтовується, що помітну роль у процесах християнізації українських земель відіграло Подунав'я, яке з античних часів перебувало в орбіті впливу Римської та Візантійської (з IV ст.) імперій, а в середньовіччі стало форпостом християнства на прикордонні з ісламським світом (І. Верховцева, О. Пригарін [11]). Розглянуто перші відомості у письмових джерелах про християнство на Русі (починаючи з 840-х рр.), подано інформацію про хрещення русів після походу на Константинополь у 860 р. (Е. Пчелов [39]). Автори наукового щорічника здебільшого дотримуються думки, що до X ст. Візантія не проводила централізованої місії на Русі, а сам християнський елемент руського суспільства був досить розрізнений і незначний.

Слід зазначити, що історики раннього християнства намагалися звільнитися від тягарів авторитету знаних радянських науковців XX ст. і запропонувати власне бачення проблем формування християнського культу в Київській Русі та Галицько-

---

У 2019–2020 рр.: Науковий щорічник “Історія релігій в Україні” / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук; ЛМІР; ІУАД НАН України; ІФ НАН України. Львів: вид. від. ЛМІР “Логос”.

2019. Вип. 29. 372 с.

2020. Вип. 30. 288 с.

Волинській державі. Так, Ю. Брюховецька, Є. Харьковщенко і Л. Мельник вважають, що київське християнство X–XIII ст. мало низку притаманних лише йому рис, які відрізняли його ідеологію і практику від тогочасних візантійської і римської Церков і які опиралися на ідеали, накреслені митрополитами Іларіоном і Климентом Смолятичем. Ці особливості, на переконання Є. Харьковщенко, заклали підвалини культури нового типу, побудованої на взірці візантійсько-східної та римсько-західної, але зі своїми глибоко оригінальними місцевими відмінностями, пов'язаними із власними традиціями [48]. Ю. Борейко висловлює міркування, що, на відміну від візантійського “цезаропапізму”, в Київській Русі державно-церковні відносини мали ознаки концепції “симфонії влад”, оскільки Церква брала діяльну участь у державних заходах (як-от миропомазання князя на владу, князівські з'їзди, молебні за перемогу над печенігами та половцями), була хранителем і гарантом договорів між правителями окремих князівств, посередником у вирішенні міжусобиць, а також морально впливала на князівську адміністрацію через заклики “правити по совісті” [5, с. 145]. Водночас, на відміну від Католицької церкви, яка після падіння Римської імперії в V–VIII ст. виконувала функції світської й духовної влади, Церква Київської Русі не перебрала на себе повноваження держави.

В окремих публікаціях розкривається роль киеворуської релігійної еліти у формуванні образу Святого Києва як духовної столиці Східної Європи та релігійного центру (Нового Єрусалиму) слов'ян візантійського обряду, поширення культу Бориса і Гліба в Галицько-Волинській Русі, обрання митрополитом київським русина Іларіона [34]. На основі патристичних творів періоду Київської Русі В. Стеценко і Р. Галуйко виділяють соціокультурні чинники, які детермінували своєрідність зародження і розвитку киеворуської релігійно-філософської думки [44].

Характеризується також рання агіографічна література [46]. Дослідження трьох фрагментів текстів Києво-Печерського патерика дозволили харківському вченому Г. Панкову реконструювати тип аскетичної думки в її міфопоетичній модифікації, визначити агіографічний міф як соціокультурний канал презентації і трансляції аскетичної ідеології українського православ'я з її регулятивним механізмом. Підкреслюється, що регулювання життя аскета з боку християнської традиції відбувалося через вироблення механізму самоконтролю в духовній боротьбі проти морального занепаду через грошолоубство, марнославство, ненависть до ближнього [36].

Заслуговує уваги оприлюднення у щорічнику результатів наукового обстеження графіті XII–XIII ст. В. Корнієнком. Епіграфічний аналіз графіті на фасаді храму Спаса на Берестові, проведений дослідником у 2008–2009 рр., дав змогу заперечити загальноприйнятту тезу, що тут мовиться не про участь дияконів у язичницьких святах, а про їхнє прочанство до Єрусалиму. Вивчення шести молитовних написів у Кирилівській церкві та Софії Київській допомогло ідентифікувати ім'я священника цих храмів Мартина [24].

Більшість авторів збірника осмислює церковні процеси в Україні XI–XIV ст. у європейському контексті. Зокрема простежуються руські зв'язки з Римом у ранньому середньовіччі, коли українська земля стала місцем перебування пап-вигнанців. Головний охоронець фондів Нікопольського музею І. Анцишкін обстоює позицію, що Херсонес Фракійський на Кримському півострові був місцем за-слання римських понтифіків св. Климента і Мартина Сповідника і що київському князю Володимирі дісталася лише “чесна глава” Климента, яку було покладено в Десятинній церкві [2, с. 21]. У статті М. Гусар показано специфіку сприйняття церковного розколу 1054 р. в середовищі західноєвропейських інтелектуалів другої половини XI ст., описано спроби подолання конфлікту на прикладі взаємин між представниками Західної та Східної церков [19].

Привертають увагу й численні розвідки В. Любащенко. В одній з них на матеріалі свідчень Козьми Празького викладається гіпотеза про наявність у Галицько-Волинській Русі IX ст. церковної структури, юрисдикційно пов'язаної з католицьким Празьким єпископатом, а також досліджується діяльність митрополита Кипріяна на Волині в XIV ст. [27]. В іншій статті цієї авторки знаходимо опис церковних рукописів княжої доби, віднесених в історіографії до Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст., що зберігаються в європейських архівних, бібліотечних і монастирських колекціях (з-поміж іншого з'ясовано питання локалізації, датування і палеографії списків “Перенесису” Єфрема Сирина XIII – початку XVII ст.) [25]. Критично проаналізувавши ранньохристиянські джерела, передовсім апокрифи, В. Любащенко доходить висновку про існування релігійних ересей на землях Київської митрополії, особливо богомільства, яке генетично корелює з розповсюдженими в Європі рухами патеренів, катарів, альбігойців [28].

Коментуються концепції науковців щодо запровадження та ролі християнства в Україні, репрезентовані на сторінках львівських греко-католицьких історико-церковних видань у міжвоєнний період [45].

Цікавим є напруження польського історика М. Гомулки про обставини за-снування та ліквідації Луківської єпархії 1254–1257 рр. Встановлено, що вона з'явилася внаслідок реалізації політичних устремлень Римського престолу щодо місійної діяльності серед ятвягів-язичників, а також планів герцога Кракова і Сандомірії Болеслава V Сором'язливого, мазовецького князя Земовіта I і Казимира I Куявського. Окремо обговорюються інтереси князя Данила Галицького. Пояснено також мотиви підпорядкування Луківської єпархії архієпископові Гнезна і вибір кандидатури францисканського священника Варфоломія з Праги. Вчений стверджує, що процес створення єпископства припинився 1257 р. через інтриги й дипломатичні контракції Тевтонського ордену [57, с. 10].

Зупинимося й на роботах М. Хом'яка, темою котрих є складна політична гра європейських правителів навколо унійних проєктів XV ст., до яких була заанга-жована Українська церква (Констанцький собор 1418 р. і Флорентійський собор 1439 р.). Автор розглядає місію київського митрополита Григорія Цамблака кризь призму політичних містифікацій, за якими видно спробу не допустити

розгортання діяльності Тевтонського ордену на литовсько-руських землях [50]. Науковець визначає методи реалізації постанов Флорентійського собору 1439 р. в Київській митрополії, а також проблемні питання статусу митрополита Ісидора після прийняття унії [51].

Студії історії розвитку християнства на українських землях X–XV ст. заклали основу для поглибленого аналізу передумов і наслідків Берестейської унії.

Власне в контексті передумов цієї церковної злуки І. Сидор вивчає причини розірвання контактів між патріархами Східних церков та Московською митрополією після самовільного проголошення останньою своєї незалежності в 1439 р. У статті зроблено висновки, що відновлення цих зв'язків було однією з причин проголошення Московського патріархату в 1589 р. [41]. Розгортаючи цю тезу, І. Анцишкін пише, що підпорядкування Української церкви Москві започатковано грамотою патріарха Йоакима 1688 р., за якою Січ змушена була обирати священників лише з Межигірського монастиря [1].

Окрему групу становлять публікації, в яких продовжується всебічне осмислення догматичних аспектів, пов'язаних із Берестейським собором 1596 р. Скажімо, Л. Квасюк, глибоко вникнувши в суть твору Іпатія Потія “Унія греків з костелом Римським” (Вільно, 1595), з'ясовує погляди цього видатного полеміста на догмати про походження Святого Духа, чистилище, зверхність римського пастиря, календар, антихриста тощо [20]. О. Чиркова кидає світло на мету східноєвропейської подорожі константинопольського патріарха Єремії II, ознайомлює зацікавленого читача зі змістом листа папи римського Климента VIII до польського короля Сигізмунда III від 3 квітня 1599 р. [54].

Зіставивши дискусійні позиції Петра Скарги та Христофора Фіلالета, Г. Охріменко доводить, що в полеміці між православними та католиками зіткнулися дві різні концепції щодо ролі Церкви та значення унії для неї. У дискусіях про примат пап у Вселенській церкві, про моральну неосвіченість вищого православного духовенства, про вибір віросповідання та обряду в Православній церкві “виявилися дві системи есхатологічних уявлень, які в XVI ст. вже глибоко вкоренилися в західній та православній культурних традиціях”. Це, своєю чергою, унеможливлювало для католиків і православних їхнє порозуміння через перехід від взаємних монологічних обвинувачень до продуктивного діалогу [35].

Наголосивши, що Берестейська унія продемонструвала відхід від середньовічного католицького універсалізму з його вимогою абсолютної інкорпорації православних у Католицьку церкву, Л. Гурська пов'язує готовність Ватикану на певні поступки (наприклад, збереження православних обрядів) з новим імпульсом після втрат католицизму в результаті європейського реформаційного руху [17].

Особливе місце в багатьох випусках щорічника “Історія релігій в Україні” посідають праці І. Сковчиляса, який після захисту докторської дисертації став членом редакційної колегії наукових збірників Інституту релігієзнавства ЛМІР. Описуючи передумови Берестейської унії, цей видатний історик Церкви інтер-

претує Львівський собор 1591 р. як спробу тогочасного київського митрополита Михайла (Рагози) підпорядкувати своїй духовній юрисдикції Львівську єпархію (у статусі митрополичого намісництва) та поширити свою владу на терени Руського воєводства й Поділля. Водночас учений вказує, що короткотермінові пастирські успіхи Рогози не мали подальшої перспективи, адже після проголошення Берестейської унії 1596 р. його позиції у Львівському владіцтві, яке залишилося вірним православ'ю, остаточно похитнулися [43].

Продовжуючи розгляд проблематики, широко висвітленої у фундаментальній монографії “Галицька (Львівська) єпархія XII–XVII століть. Організаційна структура та правовий статус” (2010), І. Скочиляс в одній із подальших своїх публікацій зосередився на повноваженнях місцевих архиєреїв. На його думку, ці повноваження визначалися, “з одного боку, канонічним і звичаєвим правом, світським законодавством і суспільно-політичними практиками, а з іншого – уявленнями духовенства і мирян про єпископа як намісника апостолів на землі, духовного батька, адміністратора та, в пізніші часи, як етнарха, який репрезентував руську (українську) етноконфесійну спільноту в межах місцевої Церкви” [42, с. 142]. Історик також акцентував на тому, що єдність Галицької (Львівської) єпархії протягом середньовіччя й ранньомодерного періоду забезпечувалася не тільки територією, але і спільністю киевохристиянської традиції, слов'янсько-візантійського обряду та еклезіальної пам'яті про минуле [42, с. 143].

Т. Гриневич коротко характеризує погляди польських авторів міжвоєнної на Берестейську церковну унію XVI ст.: В. Собеський трактує її як прагнення польської еліти і Сигізмунда III позбавити руське населення Речі Посполитої впливів московського та константинопольського патріархів, що були речниками політики царської Москви та султанського Стамбула [14, с. 39]; В. Конопчинський – як наслідок планів виходу до Чорного моря з боку Речі Посполитої [14, с. 39] та невдоволення “претензіями Царгороду на отримання оплат за висвячення єпископів” з боку Православної церкви [14, с. 41]; М. Бобжинський і К. Ходиніцький – як єзуїтський проект об'єднання усіх християн Речі Посполитої в єдиній Католицькій церкві та як поміст на місійному шляху в Московській державі [14, с. 39]; Я. Волінський – у контексті екуменічних заходів Римської курії й папи Григорія XIII [14, с. 40]; А. Брюкнер – у контексті намагань православного духовенства отримати доступ до місць у сенаті Речі Посполитої [14, с. 41]. Український дослідник зауважує, що більшість науковців міжвоєнної Польщі уважала, що унія не лише не виконала завдання релігійного об'єднання, а навпаки – привнесла розкол у руське суспільство, вороже налаштувавши щодо Польщі те населення, котре залишилося вірне православ'ю [14, с. 43]. В інших статтях Т. Гриневича читаємо про бачення церковної злуки 1596 р. польським істориком Павлом Ясеніцею [15], а також про пошуки польською міжвоєнною історіографією причин релігійних конфліктів між поляками та українцями після Люблінської унії 1569 р. [16].

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Назагал серед авторів публікацій у Науковому щорічнику “Історія релігій”, які займаються тематикою Берестейської унії, немає однаковості в оцінці її значення (позитивного чи негативного) для подальшого історичного розвитку Української церкви.

Польська дослідниця Д. Вереда висновує, що прийнявши унію, єпископи Львівської єпархії стали активними учасниками суспільного і релігійного життя Львова, “прокладаючи шлях до поступу Західної цивілізації на Схід” [58, с. 143].

І. Паславський обстоює дискусійне твердження, що історичним типом української релігійності є уніатство, яке найбільше відповідає змаганням українців до синтезу східних і західних церковних традицій [37]. В. Бабенко називає другу половину XV – XVI ст. на українських землях періодом “тихої” унійної революції, що на межі XVI–XVII ст. “повільно переросла в Перше Українське Відродження, набуваючи власного голосу і виходячи за рамки ісихастського принципу мовчазного спостереження за дійсністю”. Через певні драматичні обставини історії Українська православна церква формально була відокремленою від Унійної й навіть фактично підпорядковувалася московському православ’ю, “та в дійсності ще протягом майже століття, аж поки затхлий дух Московської церкви не отруїв все живе в її тілі, вона залишалась носієм тієї уніатської традиції, яка була закладена митрополитом-реформатором Петром Могилою” [4, с. 80]. Автор нагадує, що значення уніатства в історії світового християнства все ще недооцінене й не введене до загальної культурної парадигми духовно-релігійного життя Європи [4, с. 78]. С. Кияк, розкриваючи особливості розвитку і процес становлення інституційно-єклезіологічної ідентичності Української греко-католицької церкви у XVIII ст., узагальнює історичний досвід буття українського католицизму як національного релігійного феномена, започаткованого берестейськими актами [22].

Натомість деякі інші історики Української церкви цього періоду пишуть про етноконсолідаційну та культуротворчу функцію православ’я в Польсько-Литовській державі впродовж усього XVII ст. Такої думки, зокрібно, дотримується Л. Гурська [17]. У розвідках Л. Якиминської [56] та О. Савчука [40] йдеться про вплив православ’я на релігійне життя козацького війська. О. Савчук констатує, що релігійність була важливою засадою військово-лицарського кодексу козаків [40, с. 76].

Вивчення минулого унійної Львівсько-Галицько-Кам’янецької єпархії періоду XVIII ст. неможливе без урахування різних історико-релігійних контекстів. Серед студій локального характеру виокремлюється група текстів про роль православних церковних братств у суспільному житті XVI–XVII ст.: львівського Успенського (М. Гришук; О. Матковська; Л. Москальова, І. Яковенко, В. Чорна; М. Міщенко; В. Педич, Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак); Куликівського і Крехівського Львівської єпархії (Б. Лоренс); братств Холмської єпархії (С. Дмітрук); Богоявлення Господнього і Хрестовоздвиженського Луцької єпархії (Б. Лазорак). Дослідники зазначають, що ці конфрадерні протистояли Католицькій церкві та унії, водно-

час виступаючи за реформування православ'я з огляду на нові історичні реалії XVI–XVII ст., а їхні самостійність і самоуправління сприяли зростанню національної свідомості населення, згуртуванню навколо спільної мети, культурних і духовних інтересів українського народу (М. Міщенко [31]). Людмила Гурська і Леся Гурська звертають увагу на видавничу діяльність православних братств, спрямовану на формування національної самосвідомості та захист української православної духовності [18]. З'ясовується ступінь дослідження розвитку церковних братств в інтерпретації української, російської (В. Менько) та європейської (О. Киричук) історіографії.

Отже, протягом 2010–2020 рр. Науковий щорічник “Історія релігій в Україні” став доволі потужною платформою для публікації результатів наукових студій у різних сферах релігієзнавства, історії духовної культури, сакрального мистецтва. З-поміж значної кількості статей, присвячених різноманітним аспектам історичного розвитку релігій, важливе місце займають роботи, у яких висвітлюються питання еволюції християнства на українських теренах впродовж X–XVII ст.

Дослідження науковцями християнізації українських земель відбувалося шляхом залучення письмових джерел IX–XIV ст., що зберігаються в європейських архівних, бібліотечних і монастирських колекціях, вивчення археологічних, архітектурних, зображальних та епіграфічних пам'яток, аналізу ранньої агіографічної літератури тощо. Представлена на сторінках цього збірника історична ретроспектива сягає формування культу святих та зародження релігійно-філософської думки в Київській Русі. Заслужують на увагу праці, в яких обґрунтовується думка про те, що державно-церковні відносини в Київській Русі мали ознаки концепції “симфонії влад”.

У статтях наукового щорічника також розглядаються різні вияви зв'язків з Римом періоду Середньовіччя: заснування й ліквідація Луківської єпархії в юрисдикції гнєзненського архієпископа (1254–1257); гіпотеза про існування в Галицько-Волинській Русі IX ст. церковної структури, ієрархічно пов'язаної з католицьким Празьким єпископатом; діяльність митрополита Кипріяна на Волині у XIV ст. На підставі критичного осмислення апокрифів зроблено висновок про можливість побутування на землях Київської митрополії релігійних ересей, що корелювали з європейськими рухами патернів, катарів, альбігойців.

Опрацьовані матеріали з історії розвитку християнства на українських землях протягом XV–XVI ст. заклали основу для поглибленого аналізу передумов Берестейської церковної унії 1596 р. Цікавими є роботи, в яких з'ясовуються обставини розірвання контактів між патріархами Східних церков і Московською митрополією після самовільного проголошення останньою церковної незалежності в 1439 р., а також причини відновлення цих контактів та заснування Московського патріархату в 1589 р. Наукове значення мають і розвідки, темою яких стала складна політична гра європейських правителів навколо унійних проєктів XV ст.: на Констанцькому соборі 1418 р., Флорентійському 1439 р. і

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Львівському 1591 р. Підкреслюється, що Берестейська унія продемонструвала відхід від чистого середньовічного католицького універсалізму з його вимогою абсолютної інкорпорації православних у Католицьку церкву. І хоча серед авторів публікацій немає одностайності щодо векторності впливу Берестейської унії на подальший розвиток Української церкви, більшість із них вважають, що роль і місце уніатства в історії світового християнства залишаються недооціненими і потребують перегляду й інтегрування в загальне культурне тло духовно-релігійного життя Європи.

Надзвичайно інформативними виявилися також результати локальних досліджень, зосереджених на ролі православних церковних братств в українському суспільному житті XVI–XVII ст.

1. Анцишкін І. Запорізька Січ та грамота патріарха Йоакима. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. 2015. Вип. 25. Кн. 1. С. 25–30.

2. Анцишкін І. Українські землі та римські папи у I тис. н.е. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1. С. 13–24.

3. Анцишкін І. Українсько-польська війна XVII ст. та східне православ'я. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. 2018. Вип. 28. Ч. 1. С. 84–95.

4. Бабенко В. Світоглядні виміри уніатства і Україна. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 28. Ч. 1: Церковна історія. С. 68–81.

5. Борейко Ю. Концепція “симфонії влад” у системі державно-церковних відносин Київської Русі. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. 2012. Вип. 22. Кн. 1. С. 143–149.

6. Буланій М. Розвиток права патронату на теренах українських земель великого князівства литовського за правління Сигізмунда II Августа. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 82–92.

7. Булига О. До питання щодо причин заснування Почаївського монастиря та діяльності його першого ігумена. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1. С. 93–105.

8. Булига О. Зміни національно-конфесійної орієнтації Почаївського монастиря кінця XVI – першої чверті XX ст. Аналіз джерел. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2019. Вип. 29. С. 27–40.

9. Булига О. С. Національно-конфесійні трансформації Почаївського монастиря кінця XVI – першої чверті XX ст. Історіографічні аспекти. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2020. Вип. 30. С. 3–17.

10. Вандишев В. Особливості європейської духовності і науки доби Реформації. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 63–72.

11. Верховцева І., Пригарін О. Християнська спадщина українського Подунав'я. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. 2012. Вип. 22. Кн. 1. С. 107–115.

12. Гомулка М. Луківське єпископство – виникнення і занепад. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 3–12.

- ¹³ Гордієнко Д. Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 19–28.
14. Гриневич Т. Берестейська церковна унія в інтерпретаціях польських істориків міжвоєнного часу. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 38–46.
15. Гриневич Т. Берестейська церковна унія у творчості Павла Ясеніци. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2014. Вип. 24. Кн. I: Історія. С. 115–121.
16. Гриневич Т. Інтерпретація проблем історії Православної церкви у Речі Посполитій XVI ст. У міжвоєнній польській історіографії. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2012. Вип. 22. Кн. I. С. 179–182.
17. Гурська Л. Православ'я в Польсько-Литовській державі, його етноконсолідуюча та культуротворча функції. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. С. 119–130.
18. Гурська Л., Гурська Л. Запровадження національного книгодрукування та видавничая діяльність православних братств в Україні (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 86–93.
19. Гусар М. А. Інтелектуальні середовища західної Європи другої половини XI ст. про розкол вселенської Церкви 1054 р.: реакція та спроби подолання. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 25–35.
20. Квасюк Л. Догматична проблематика в контексті нійного проекту І. Потія (за твором “Унія греків з костелом Римським”). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2010. Вип. 20. Кн. I. С. 423–430.
21. Киричук О. Печерні сакральні пам'ятки над Дністром: дискусійні питання щодо хронології запровадження християнства в Україні. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. С. 4–25.
22. Кияк С. Інституційно-еклезіологічне становлення українського католицизму у XVIII столітті. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2010. Вип. 20. Кн. I. С. 438–444.
23. Кісіль В. Джерела до історії Церкви у томах “Сводной Галицкорусской летописи с 1600 по 1700 год” А. Петрушевича. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2012. Вип. 22. Кн. I. С. 242–256.
24. Корнієнко В. Київський священник XII ст. Мартін та його автографи-графіти в Софійському соборі та Кирилівській церкві. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 28–38.
25. Любашенко В. Богослужбові рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. у європейських книгозбірнях. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2012. Вип. 22. Кн. I. С. 157–170.
26. Любашенко В. Поняття Реформації у словникових виданнях: розмаїття інтерпретацій. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 37–53.
27. Любашенко В. Свідчення Козьми Празького про східні кордони Празької єпископії: історіографічний аналіз. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 3–12.
28. Любашенко В. Свідчення про ранні ереси в літературних джерелах середньовічної Русі. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. С. 46–59.
29. Любашенко В. Соцініанін Самуель Пржипковський у суспільно-культурному контексті України. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 106–116.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

30. Менько В. Теорії походження православних церковних братств: особливості інтерпретації і українській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2012. Вип. 22. Кн. I. С. 189–197.

31. Міщенко М. Братства XVI–XVII ст. в Україні: біля джерел громадянського суспільства та української національної ідеї. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 129–137.

32. Москалева Л., Яковенко І. Чорна В. Роль львівського братства у розвитку шкільної системи освіти на Україні XVI–XVII ст. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 138–147.

33. Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”. *Офіційний сайт Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії*. URL: <http://www.religio.org.ua/index.php/religio/about>.

34. Олійников В. Обрання митрополитом Київським русина Іларіона. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2012. Вип. 22. Кн. I. С. 149–157.

35. Охріменко Г. Православно-католицька полеміка кінця XVI ст. Щодо морально-релігійних проблем в умовах укладання Берестейської унії 1596 р. (на прикладі творів “Про єдність Церкви Божої під одним пастирем” Петра Скарги та “Апокрисис” Христофора Філалета). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 46–53.

36. Панков Г. Д. Испытание в аскетическом дискурсе Киево-Печерского патерика. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2020. Вип. 30. С. 33–48.

37. Паславський І. Греко-католицизм як історичний тип українського християнства. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 56–67.

38. Переломова О. Відображення християнського світогляду у віршованих творах українських письменників доби Реформації. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 73–82.

39. Пчелов Е. Первые письменные известия о начале христианства на Руси. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. С. 26–36.

40. Савчук О. Православна віра в житті запорозького козацтва. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. С. 74–80.

41. Сидор І. Взаємини Московської митрополії зі східними патріархатами другій половині XV – початку XVI століття. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2014. Вип. 24. Кн. I: Історія. С. 88–97.

42. Скочиляс І. Уряд єпископа у Східній церкві та пастирсько-адміністративні повноваження Галицьких (Львівських) владик (до середини XVIII століття). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. I. С. 54–67.

43. Скочиляс І. Я. Львівський “помісний” собор 1591 р. в добу першого руського культурно-релігійного оновлення: канонічний статус, типологія та реформаційна програма. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2020. Вип. 30. С. 139–150.

44. Стеценко В., Галушко Р. Особливості витоків релігійно-філософської думки в Київській Русі. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 64–72.

45. Тиміш Л. Проблема християнства та церкви Київської Русі на сторінках міжвоєнних львівських греко-католицьких історико-церковних видань. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. I: Історія. С. 130–141.

46. Усачова К. Еволюція агіографії: між культом та літературою. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2013. Вип. 23. Кн. 1: Історія. С. 36–46.
47. Филипович Л. Протестантизм та його роль в утвердженні релігійного багатоманіття світу. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 54–62.
48. Харьковщенко Є. Особливості Володимирового хрещення Київської Русі. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2015. Вип. 25. Кн. 1. С. 3–11.
49. Харьковщенко Є., Мельник Л. Християнство і культурний процес в київській русі. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам’яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 1: Церковна історія. С. 36–45.
50. Хом’як М. Польсько-литовський унійний проект на Констанцькому соборі. *Історія релігій в Україні: наук. зб. світлій пам’яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. 2016. Вип. 26. Ч. 2. С. 46–55.
51. Хомяк М. Київський митрополит Ісидор і проголошення Флорентійської церковної унії в Київській митрополії. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 22–36.
52. Черкасов С. Документальний комплекс синодальних актів як джерело до вивчення історії реформації в Польщі XVI–XVII ст. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2015. Вип. 25. Кн. 1. С. 41–48.
53. Черкасов С. Протоколи протестантських синодів як джерело до вивчення історії Реформації в Польщі XVI–XVII ст. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. 1. С. 94–101.
54. Чиркова О. Боротьба за православну церкву в Україні на межі XVI–XVII століть. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2010. Вип. 20. Кн. 1. С. 869–875.
55. Шерстюк В. До питання про час заснування монастирів на південно-східному польсько-литовському порубіжжі в XV – середині XVII ст. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2014. Вип. 24. Кн. 1: Історія. С. 98–106.
56. Якиминська Л. “Оборонна ідея” як інтегральна характеристика козацтва. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2011. Вип. 21. Кн. 1. С. 74–80.
57. Gomołka M. Biskupstwo łukowskie – powstanie, obsada, upadek (1254–1257). *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2017. Вип. 27. С. 3–12.
58. Wereda D. Biskupi unickiej eparchii lwowskiej – posrednicy między Wschodem i Zachodem w przestrzeni miejskiej Lwowa w XVIII wieku. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. 2014. Вип. 24. Кн. 1: Історія. С. 141–147.

References

1. Antsyshkin, I. (2015). Zaporizka Sich ta hramota patriarkha Yoakyma, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 25, kn. 1, s. 25–30. (in Ukr.).
2. Antsyshkin, I. (2016). Ukrainski zemli ta rymski papy u I tys. n.e., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1, s. 13–24. (in Ukr.).
3. Antsyshkin, I. (2018). Ukrainsko-polska viina XVII st. ta skhidne pravoslavia, , *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 28, ch. 1, s. 84–95. (in Ukr.).
4. Babenko, V. (2016). Svitohliadni vymiry uniatstva i Ukraina, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 28, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 68–81. (in Ukr.).

5. Boreiko, Yu. (2012). Kontsepsiia “symfonii vlad” u systemi derzhavno-tserkovnykh vidnosyn Kyivskoi Rusi, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 22, kn. I, s. 143–149. (in Ukr.).

6. Bulanyi, M. (2016). Rozvytok prava patronatu na terenakh ukrainskykh zemel velykoho kniazivstva lytovskoho za pravlinnia Syhizmunda II Avhusta, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiati profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 82–92. (in Ukr.).

7. Bulyha, O. (2016). Do pytannia shchodo prychnyn zasnuvannia Pochavskoho monastyria ta diialnosti yoho pershoho ihumena, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiati profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1, s. 93–105. (in Ukr.).

8. Bulyha, O. (2019). Zminy natsionalno-konfesiinoi oriiantatsii Pochavskoho monastyria kintsia XVI – pershoi chverti XX st. Analiz dzherel, *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 29, s. 27–40. (in Ukr.).

9. Bulyha, O. S. (2020). Natsionalno-konfesiini transformatsii Pochavskoho monastyria kintsia XVI – pershoi chverti XX st. Istoriohrafichni aspekty, *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 30, s. 3–17. (in Ukr.).

10. Vandyshev, V. (2017). Osoblyvosti yevropeiskoi dukhovnosti i nauky doby Reformatsii, *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 27, s. 63–72. (in Ukr.).

11. Verkhovtseva, I., Pryharin, O. (2012). Khrystyianska spadshchyna ukrainskoho Podunavia, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 22, kn. I, s. 107–115. (in Ukr.).

12. Homulka, M. (2017). Lukivske yepyskopstvo – vynyknennia i zanepad, *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 27, s. 3–12. (in Ukr.).

13. Hordiienko, D. (2011). Poshyrennia khrystyianstva na ruskykh zemliakh u druhi polovyni IX – pershii polovyni X st., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 19–28. (in Ukr.).

14. Hrynevych, T. (2011). Beresteiska tserkovna uniiia v interpretatsiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho chasu, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 38–46. (in Ukr.).

15. Hrynevych, T. (2014). Beresteiska tserkovna uniiia u tvorchosti Pavla Yasienitsy, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 24, kn. I: Istoriia, s. 115–121. (in Ukr.).

16. Hrynevych, T. (2012). Interpretatsiia problem istorii Pravoslavnoi tserkvy u Rechi Pospolytii XVI st. U mizhvoienii polskii istoriohrafii, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 22, kn. I, s. 179–182. (in Ukr.).

17. Hurska, L. (2013). Pravoslavia v Polsko-Lytovskii derzhavi, yoho etnokonsoliduiucha ta kulturotvorcha funktsi, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 23, kn. I: Istoriia, s. 119–130. (in Ukr.).

18. Hurska, L., Hurska, L. (2011). Zaprovadzhennia natsionalnoho knyhdrukuvannia ta vydavnycha diialnist pravoslavnykh bratstv v Ukraini (kinets XVI – persha polovyna XVII st.), *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 86–93. (in Ukr.).

19. Husar, M. A. (2016). Intelektualni seredovyshecha zakhidnoi Yevropy druhoi polovyni KhI st. pro rozkol vselenskoï Tserkvy 1054 r.: reaktsiia ta sproby podolannia, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiati profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 25–35. (in Ukr.).

20. Kvasiuk, L. (2010). Dohmatychna problematyka v konteksti niinoho proektu I. Potiia (za tvorom “Uniiia hrekiv z kostelom Rymyskym”), *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 20, kn. I, s. 423–430. (in Ukr.).

21. Kyrychuk, O. (2013). Pecherni sakralni pamiatky nad Dnistrom: dyskusiiini pytannia shchodo khronolohii zaprovadzhennia khrystianstva v Ukraini, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 23, kn. I: Istoriia, s. 4–25. (in Ukr.).

22. Kyiak, S. (2010). Instytutsiino-ekleziolohichne stanovlennia ukrainskoho katolytsyzmu u XVIII stolitti, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 20, kn. I, s. 438–444 (in Ukr.).

23. Kisil, V. (2012). Dzherela do istorii Tserkvy u tomakh “Svodnoi Halyskorusskoi letopysy s 1600 po 1700 hod” A. Petrushevycha, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 22, kn. I, s. 242–256. (in Ukr.).

24. Korniienko, V. (2011). Kyivskiy sviashchenyk XII st. Martin ta yoho avtohrafy-hrafiti v Sofiiskomu sobori ta Kyrylivskii tserkvi, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 21, kn. I, s. 28–38. (in Ukr.).

25. Liubashchenko, V. (2012). Bohosluzhbovi rukopysy Halysko-Volynskoi Rusi XII–XIV st. u yevropeyskykh knyhozbirniakh, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 22, kn. I, s. 157–170. (in Ukr.).

26. Liubashchenko, V. (2017). Poniattia Reformatsii u slovnykovykh vydanniakh: rozmaittia interpretatsii, *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 27, s. 37–53. (in Ukr.).

27. Liubashchenko, V. (2011). Svidchennia Kozmy Prazkoho pro skhidni kordony Prazkoi yepyskopii: istoriohrafičniy analiz, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk., vyp. 21, kn. I, s. 3–12. (in Ukr.).

28. Liubashchenko, V. (2013). Svidchennia pro ranni yeresi v literaturnykh dzherelakh serednovichnoi Rusi, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 23, kn. I: Istoriia, s. 46–59. (in Ukr.).

29. Liubashchenko, V. (2016). Sotsynianyn Samuel Przhypkovskiy u suspilno-kulturnomu konteksti Ukrainy, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 106–116. (in Ukr.).

30. Menko, V. (2012). Teorii pokhodzhennia pravoslavnykh tserkovnykh bratstv: osoblyvosti interpretatsii i ukrainskii istorychnii nautsi naprykintsi XIX – na pochatku XX st., *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 22, kn. I, s. 189–197. (in Ukr.).

31. Mishchenko, M. (2016). Bratstva XVI–XVII st. v Ukraini: bilia dzherel hromadianskoho suspilstva ta ukrainskoi natsionalnoi idei, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 129–137. (in Ukr.).

32. Moskaleva, L., Yakovenko, I., Chorna, V. (2016). Rol Lvivskoho bratstva u rozvytku shkilnoi systemy osvity na Ukraini XVI–XVII st., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 138–147. (in Ukr.).

33. Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”. *Ofitsiinyi sait Instytutu relihiieznavstva – filii Lvivskoho muzeiu istorii religii*. URL: <http://www.religio.org.ua/index.php/religio/about>. (in Ukr.).

34. Oliinykov, V. (2012). Obrannia mytropolytom Kyivskym rusyna Ilariona, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 22, kn. I, s. 149–157. (in Ukr.).

35. Okhrimenko, H. (2011). Pravoslavno-katolytska polemika kintsia XVI st. shchodo moralno-relihiinykh problem v umovakh ukladannia Beresteiskoi unii 1596 r. (na prykladi tvoriv “Pro yednist Tserkvy Bozhoi pid odnym pastyrem” Petra Skarhy ta “Apokrysys” Khrystofora Filaleta), *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, vyp. 21, kn. I, s. 46–53. (in Ukr.).

36. Pankov, H. D. (2020). Yspytanye v asketycheskom dyskurse Kyievo-Pecherskoho pateryka, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 30, s. 33–48. (in Rus.).

37. Paslavskiy, I. (2016). Hreko-katolytsyzm yak istorychniy typ ukrainskoho khrystyianstva, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 56–67. (in Ukr.).

38. Perelomova, O. (2017). Vidobrazhennia khrystyianskoho svitohliadu u virshovanykh tvorakh ukrainskykh pysmennykh doby Reformatsii, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 27, s. 73–82. (in Ukr.).

39. Pchelov, E. (2013). Pervye pysmennye yzvestyia o nachale khrystyianstva na Rusy, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 23, kn. 1: Istoriia, s. 26–36. (in Rus.).

40. Savchuk, O. (2011). Pravoslavna vira v zhytti zaporozkoho kozatstva, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, s. 74–80. (in Ukr.).

41. Sydor, I. (2014). Vzaiemny Moskovskoi mytropolii zi skhidnymy patriarkhatamy druhiu polovyni XV – pochatku XVI stolittia, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 24, kn. I: Istoriia, s. 88–97. (in Ukr.).

42. Skochylias, I. (2011). Uriad yepyskopa u Skhidnii tserkvi ta pastyrsko-administratyvni povnovazhennia Halytskykh (Lvivskykh) vlyadyk (do seredyny XVIII stolittia), *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 54–67. (in Ukr.).

43. Skochylias, I. Ya. (2020). Lvivskiy “pomisnyi” sobor 1591 r. v dobu pershoho ruskoho kulturno-relihiinoho onovlennia: kanonichniy status, typolohiia ta reformatsiina prohrama, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 30, s. 139–150. (in Ukr.).

44. Stetsenko, V., Haluiko, R. (2017). Osoblyvosti vytkov relihiino-filosofskoi dumky v Kyivskii Rusi, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 27, s. 64–72. (in Ukr.).

45. Tymish, L. (2013). Problema khrystyianstva ta tserkvy Kyivskoi Rusi na storinkakh mizhvoiennykh lvivskykh hreko katolytskykh istoryko tserkovnykh vydan, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 23, kn. 1: Istoriia, s. 130–141. (in Ukr.).

46. Usachova, K. (2013). Evoliutsiia ahiohrafii: mizh kultom ta literaturoiu, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 23, kn. 1: Istoriia, s. 36–46. (in Ukr.).

47. Fylypovych, L. (2017). Protestantyzm ta yoho rol v utverdzheni relihiinoho bahatomanittia svitu, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 27, s. 54–62. (in Ukr.).

48. Kharkovshchenko, Ye. (2015). Osoblyvosti Volodymyrovoho khreshchennia Kyivskoi Rusi, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 25, kn. 1, s. 3–11. (in Ukr.).

49. Kharkovshchenko, Ye., Melnyk, L. (2016). Khrystyianstvo i kulturnyi protses v kyivskii rusi, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 36–45. (in Ukr.).

50. Khomiak, M. (2016). Polsko-lytovskiy uniinyi proekt na Konstantskomu sobori, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. zb. svitlii pamiaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, vyp. 26, ch. 2, s. 46–55. (in Ukr.).

51. Khomiak, M. (2017). Kyivskiy mytropolyt Isydor i proholoshennia Florentiiskoi tserkovnoi unii v Kyivskii mytropolii, *Naukovyi shchorichnyk "Istoriia religii v Ukraini"*, vyp. 27, s. 22–36. (in Ukr.).

52. Cherkasov, S. (2015). Dokumentalniy kompleks synodalnykh aktiv yak dzherelo do vyychennia istorii reformatsii v Polshchi XVI–XVII st., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 25, kn. 1, s. 41–48. (in Ukr.).

53. Cherkasov, S. (2011). Protokoly protestantskykh synodiv yak dzherelo do vyvchennia istorii Reformatsii v Polshchi XVI–XVII st., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 94–101. (in Ukr.).

54. Chyrkova O. (2010). Borotba za pravoslavnu tserkvu v Ukraini na mezhi XVI–XVII stolit, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 20, kn. I, s. 869–875. (in Ukr.).

55. Sherstiuk, V. (2014). Do pytannia pro chas zasnuvannia monastyriv na pivdenno-skhidnomu polsko-lytovskomu porubizhzi v XV – seredyni XVII st., *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 24, kn. I: Istoriia, s. 98–106. (in Ukr.).

56. Yakymynska, L. (2011). “Oboronna ideia” yak intehralna kharakterystyka kozatstva, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 21, kn. I, s. 74–80. (in Ukr.).

57. Gomółka, M. (2017). Biskupstwo łukowskie – powstanie, obsada, upadek (1254–1257), *Naukovyi shchorichnyk “Istoriia religii v Ukraini”*, vyp. 27, s. 3–12. (in Pol.).

58. Wereda, D. (2014). Biskupi unickiej eparchii lwowskiej – pośrednicy między Wschodem i Zachodem w przestrzeni miejskiej Lwowa w XVIII wieku, *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, vyp. 24, kn. I: Istoriia, s. 141–147. (in Pol.).